

From the Dream of Equality to the Reproduction of Violence: A Sociological Analysis of the Novel *Notes of a Dictator*

Hesam Khaloei¹ , MohammadSadeh Basiri² , Najmeh Hosseini Sarvari³

1. Corresponding Author, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature & Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. E-mail: h.kh@ens.uk.ac.ir.
2. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature & Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. E-mail: basiri@uk.ac.ir
3. Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature & Human Sciences, Shahid Bahonar University, Kerman, Iran. E-mail: n.hosseini@uk.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
24, July, 2025

In Revised form:
24, August, 2025

Accepted:
27, August, 2025

Published Online:
11, September,
2025

Keywords:
Character transformation, Ideological violence, Totalitarianism, Critical discourse analysis, Sociology of literature, Class conflict, Power.

Abstract

With a critical and sociological approach, this article offers an in-depth examination of *Notes of a Dictator*, a novel by Hedayatollah Hakim-Elahi. It analyzes the intricate trajectory of the protagonist's transformation—from a marginalized citizen who appears to champion justice, into an ideological and totalitarian dictator. The study seeks to reveal how social, psychological, and class-based contexts pave the way for this tragic metamorphosis, and how hidden forces of power and ideology gradually turn a social actor—initially committed to liberation and justice—into a reproducer of the very violence he once sought to resist.

This analysis rests on a multilayered theoretical framework. First, the principles of Critical Marxism, with emphasis on class conflict and alienation, illuminate the economic and social foundations of the protagonist's downfall. Second, the sociology of literature—drawing on the insights of Lucien Goldmann and Georg Lukács—interprets the novel as a reflection and representation of the material and class structures of society. Third, Michel Foucault's concepts of power provide the tools to identify the subtle, microscopic mechanisms of domination and the production of ideological "truth" within the narrative.

The findings demonstrate that the novel's dominant socialist discourse, in the absence of regulatory institutions and participatory mechanisms, gradually loses its emancipatory meaning. In its entanglement with pathological structures of power, it becomes an instrument for legitimizing violence, suppression, and the reproduction of inequality. The protagonist—initially a symbol of the fervor for justice and the ideal of equality—through the workings of ideological mechanisms, as theorized by Louis Althusser, becomes ensnared in reproducing social and mental misrecognition. Ultimately, he emerges not as a liberator, but as an instrument of the ruling class's domination.

Cite this The Author: Khaloei, H.; Basiri, M.; Hosseini Sarvari, N.(2025). "From the Dream of Equality to the Reproduction of Violence: A Sociological Analysis of the Novel *Notes of a Dictator*". *Literary Criticism and Rhetoric*, Vol 14, Issue 2, Ser.No. 38, Summer, (95-119). DOI:10.22059/jlc.2025.399312.2070

© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

1. Introduction *Literary Criticism and Rhetoric*, Vol:14, Issue:2, Ser.N: 38-Summer 1404

Twentieth-century intellectual currents, particularly socialist and communist ideologies, profoundly shaped political, social, and cultural structures, a force that was felt even more acutely in transitional societies such as Iran. In fourteenth-century AH Iran, socialism was not merely a political ideal; it emerged as a historical response to recurring injustices, oppression, discrimination, and corrupt power structures. As Ahmadi (2017: 57) notes, “One of the significant factors in the formation of these organizations was the rise of socialist tendencies among Iranians, influenced by migration to Russia and, particularly, the Transcaucasus. Iranian migrants there established the Social-Democratic organizations *Ejtema'iyoun-e 'Aamiyoun* and *Edalat*, later extending their activities into Iran.”

Many Iranian intellectuals, inspired by developments in the Soviet Union, the 1917 Revolution, and global liberation discourses, gravitated enthusiastically toward leftist ideology. Yet, as Eagleton (2012: 20–23) warns, in the absence of democratic frameworks, socialism in such contexts risks devolving into the caricature known as Stalinism.

Literature of this period, as a reflection of social and ideological realities, engaged directly with these tensions. Within this framework, Hedayatollah Hakim-Elahi's *Notes of a Dictator* is not merely a work of fiction but a social document capturing the rise and fall of a leftist worldview. Through a critical lens, it traces the complex transformation of a lower-class activist into a communist dictator.

Unlike many leftist writers of the 1950s, Hakim-Elahi does not aim to glorify socialism; rather, he critiques its consequences within a deprived society—a context in which, as Marx observes (2006: 45), the preconditions for socialism require surplus wealth and productive capacity. Without these, ideals may turn into totalitarian nightmares. Through a sociological perspective and a realist narrative, the novel examines the ideological dynamics of poverty, violence, class revenge, and structural corruption, ultimately depicting the emergence of a dictator who rises from socialist ideals yet consolidates absolute power through repression and deception.

Notes of a Dictator stands out in Iranian literary history. Unlike many contemporaneous works, it neither glorifies leftist ideology nor fits neatly into later state-sponsored or anti-colonial literary paradigms. It provides a critical examination of the radicalization of socialist ideology and, through a precise depiction of an individual's fall within a totalitarian system, illustrates how justice-seeking ideals can become instruments of oppression and violence.

Despite its historical and literary significance, the novel has yet to receive a systematic sociological study. This gap in contemporary Iranian literary and political research underscores the need for scholarly attention. This study seeks to answer: How does the protagonist of *Notes of a Dictator*, under social, psychological, and ideological pressures, transform from an idealistic socialist party member into a full-fledged dictator within a communist-authoritarian system? In this process, what roles do poverty, class conflict, ideological violence, identity crisis, and institutional collapse play? Moreover, how can contemporary theories—such as those of Michel Foucault, Louis Althusser, Marx, and Jacques Lacan—shed light on this transformation?

2. Research findings

The findings reveal that in *Notes of a Dictator*, Hakim-Elahi demonstrates how poverty and social marginalization serve not only as a catalyst for protest but also as a fertile ground for ideals that, when nurtured within violent or repressive contexts, may give rise to authoritarianism. Socialism initially emerges as a response to injustice; however, in the absence of democratic institutions and equitable distribution mechanisms, it becomes a vehicle for revenge and systemic repression.

The narrative further highlights how structural violence extends to gendered dimensions, with women's bodies depicted as sites of economic and sexual exploitation, reflecting the failures of state institutions and structural corruption. These representations are mediated through Marxist and modern feminist frameworks, emphasizing class and gender while leaving other cultural and ethical dimensions largely unexplored. From a critical sociological perspective, the cycle of violence illustrated in the novel exemplifies how authoritarian structures perpetuate themselves even under the guise of justice.

The protagonist's trajectory underscores the interplay between individual agency and structural forces. His alignment with the socialist party results less from conscious choice than from

ideological conditioning and identity reconstruction, whereby moral conscience is reoriented to justify violence. The party's hierarchical structure and internalized obedience mirror Foucault's notion of "invisible power," showing that totalitarian tendencies emerge within social and ideological structures rather than solely after formal authority is achieved.

Ultimately, the protagonist becomes fully immersed in a cycle of violence, embodying the power he once opposed. The novel warns that justice-driven movements, if untempered by institutional safeguards or critical reflection, risk reproducing the oppressive structures they initially challenged. Hakim-Elahi's work thus offers a critical framework for understanding how individual experiences, ideological mechanisms, and structural conditions converge to institutionalize violence and perpetuate cycles of power and domination.

3. Conclusion

Hedayatollah Hakim-Elahi's *Notes of a Dictator* goes beyond recounting individual experiences of poverty and suppressed anger; it provides a structural and critical analysis of the process by which a marginalized human being is propelled toward full-fledged dictatorship. This analysis is grounded not merely in the linear narrative of the story but in theoretical frameworks of the sociology of power and ideological critique, particularly drawing on Althusser's concepts of "ideological ideals," Foucault's notion of "invisible power," and Arendt's study of totalitarianism.

The protagonist, confronted with poverty, class humiliation, structural corruption, and emotional failures, is drawn into the socialist party. This process is not the product of conscious, critical choice but the result of an "ideological call" and a "redefinition of identity," wherein the individual reconstructs himself within the party's closed discourse, and his moral conscience is consumed in the service of his "historical duty." From this perspective, the party not only restricts dialogue and critical reflection but also subsumes individual ethics to legitimize violence.

The concentration of power in the figure of the leader and the party's vertical hierarchy resonates with Foucault's concept of "invisible power," demonstrating how ideological structures internally prepare the ground for the acceptance of violence and mental subjugation even before formal authority is attained. The analysis shows that totalitarianism is not merely a product of external conditions; it grows within discourse and party structures, transforming the individual into both victim and instrument of power reproduction.

Violence in the novel evolves from a temporary instrument into an ultimate goal. Political assassinations are initially justified in the name of ideals, later institutionalized, and ultimately serve to reproduce power itself and reinforce domination over society. As Arendt observes, at this stage, society, morality, and truth become victims of power, and the discourse of justice is transformed into a tool for legitimizing violence.

Ultimately, the narrator transforms from a justice-seeking, oppressed individual into a faceless dictator—an authority that dominates institutions, fear, and the minds of the people, elevating itself above party, history, and even truth. This metamorphosis serves as a stark illustration of how human suffering and pain, absorbed into an ideological framework, can be converted into a machine for reproducing violence.

Therefore, Hakim-Elahi's analysis can be read both as a sociological critique of power structures and a literary critique of ideological discourse. The novel warns that any system that sacrifices justice for authority, and any individual who channels personal suffering and anger unmediated into ideology, will reproduce not liberation but a cycle of violence, oppression, and power concentration. The work exemplifies a complex representation of the relationship between lived experience, ideological discourse, and the institutionalization of violence at both individual and societal levels.

از رؤیای برابری تا بازتولید خشونت: تحلیلی جامعه‌شناختی بر رمان یادداشت‌های یک دیکتاتور

حسام خالوی^۱، محمدصادق بصیری^۲، نجمه حسینی سروری^۳

۱. نویسنده مسئول، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. رایانامه: h.kh@ens.uk.ac.ir

۲. بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. رایانامه: basiri@uk.ac.ir

۳. بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر، کرمان، ایران. رایانامه: n.hosseini@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۵/۰۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۰۲

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۶/۰۵

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۲۰

واژه‌های کلیدی:

دگردیسی شخصیت، خشونت ایدئولوژیک، توتالیتاریسم، تحلیل گفتمان انتقادی، جامعه‌شناسی ادبیات، تضاد طبقاتی، قدرت.

این مقاله با رویکردی نقادانه و جامعه‌شناختی، به بررسی عمیق رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* نوشته هدایت‌الله حکیم‌الهی می‌پردازد و سیر پیچیده دگرگونی شخصیت اصلی را از یک شهروند فرودست و به‌ظاهر عدالت‌خواه، به دیکتاتوری ایدئولوژیک و تمامیت‌خواه تحلیل می‌کند. پژوهش حاضر در پی آن است تا نشان دهد که چگونه بسترهای اجتماعی، روانی و طبقاتی، هموارکننده این مسیر تراژیکند و چه‌گونه نیروهای پنهان قدرت و ایدئولوژی، کنش‌گر اجتماعی را که در آغاز داعیه‌رهایی و عدالت دارد، به بازتولیدکننده همان خشونت بدل می‌سازند که در آغاز بر ضد آن قد علم کرده بود.

این واکاوی با تکیه بر چارچوب نظری چندلایه‌ای صورت گرفته است: نخست، مبانی مارکسیسم انتقادی با تأکید بر مفاهیم تضاد طبقاتی و بیگانگی، به روشن‌ساختن زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی سقوط شخصیت اصلی کمک می‌کند؛ دوم، جامعه‌شناسی ادبیات، بر پایه آراء لوسین گلدمن و گئورگ لوکاچ، متن رمان را به‌مثابه بازتاب و بازنمایی ساختارهای مادی و طبقاتی جامعه می‌نگرد؛ و سوم، مفاهیم قدرت در اندیشه میشل فوکو امکان آن را فراهم می‌سازد تا فرآیندهای ظریف و میکروسکوپی اعمال سلطه و تولید حقیقت ایدئولوژیک در روایت رمان شناسایی شوند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان سوسیالیستی حاکم بر رمان، در غیاب نهادهای ناظر و سازوکارهای مشارکتی، به تدریج از معنای رهایی‌بخش خود تهی می‌شود و در پیوند با ساختارهای بیمار قدرت، به ابزاری برای توجیه خشونت، سرکوب و بازتولید نابرابری بدل می‌گردد. شخصیت اصلی، که در آغاز نماد شور عدالت‌خواهی و آرمان برابری است، در مسیر تحول خویش از خلال مکانیسم‌های ایدئولوژیک - آن‌گونه که لویی آلتوسر تشریح کرده است - گرفتار بازتولید ناآگاهی اجتماعی و ذهنی می‌شود؛ به‌گونه‌ای که سرانجام خود را نه در جایگاه رهایی‌بخش، بلکه در هیئت بازوی سلطه طبقه حاکم بازمی‌یابد.

استناد: خالوی، حسام؛ بصیری، محمدصادق؛ حسینی سروری، نجمه (۱۴۰۴). «از رؤیای برابری تا بازتولید خشونت: تحلیلی جامعه‌شناختی بر رمان یادداشت‌های یک دیکتاتور». *پژوهش‌نامه نقد ادبی و بلاغت*، دوره ۱۴، شماره ۲، شماره پیاپی ۳۸، تابستان، (۹۵-۱۱۹). DOI:10.22059/jlcr.2025.399312.2070

© نویسندگان.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

جریان‌های فکری قرن بیستم، به‌ویژه ایدئولوژی‌های سوسیالیستی و کمونیستی، تأثیر به‌سزایی بر ساختار سیاسی، اجتماعی و حتی فرهنگی جوامع به‌جا گذاشتند؛ تأثیری که در کشورهای در حال گذار، همچون ایران، با شدتی دوچندان خود را نمایان کرد. در ایران قرن چهاردهم هجری شمسی، سوسیالیسم نه‌فقط یک آرمان سیاسی، بلکه واکنشی تاریخی به تجربه‌های ناکام عدالت، سرکوب، تبعیض و ساختارهای فاسد قدرت بود. «یکی از عوامل مهم در شکل‌گیری و تأسیس این سازمان‌ها، رشد تمایلات سوسیالیستی و گسترش این اندیشه در بین ایرانیان، تحت تأثیر مهاجرت به روسیه و به‌ویژه ماورای قفقاز بود. مهاجران ایرانی در ماورای قفقاز، سازمان‌های سوسیال‌دموکرات ایران یعنی «اجتماعیون عامیون» و «عدالت» را تأسیس کردند و سپس فعالیت خود را به داخل کشور گسترش دادند» (احمدی، ۱۳۹۶: ۵۷). بسیاری از روشنفکران ایرانی، متأثر از تحولات شوروی، انقلاب ۱۹۱۷، و گفتمان‌های رهایی‌بخش جهانی، با شور و حرارتی ایدئولوژیک به اردوگاه چپ گرایش یافتند؛ ایگلتون^۱ در نقد سوسیالیسم‌های بی‌دموکراسی هشدار می‌دهد که: سوسیالیسم در این کشورها ممکن است به کاریکاتور هیولاشی از سوسیالیسم که به نام استالینیزم می‌شناسیم، مبدل شود. (ایگلتون، ۱۳۹۱: ۲۰-۲۳)

ادبیات داستانی این دوره نیز به‌مثابه آینه‌ای از مناسبات اجتماعی و ایدئولوژیک زمانه، درگیر این منازعه بود. در چنین بستری، رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* اثر هدایت‌الله حکیم‌الهی، نه‌فقط روایتی داستانی بلکه سندی اجتماعی از فراز و فرود یک جهان‌بینی چپ‌گرایانه است؛ اثری که با نگاهی انتقادی، فرایند پیچیده دگردیسی یک مبارز فرودست به دیکتاتوری کمونیست را بازنمایی می‌کند.

حکیم‌الهی، برخلاف بسیاری از نویسندگان چپ‌گرای دهه سی، نه در پی تبلیغ سوسیالیسم، بلکه در تلاش برای نقد پیامدهای آن در بستر جامعه‌ای محروم است؛ جایی که به تعبیر مارکس^۲ (مارکس، ۱۴۰۲/ب: ۳۱۵)، پیش‌شرط تحقق سوسیالیسم، وجود ثروت مازاد و نظم تولیدی بالاست؛ اما در غیاب آن، آرمان‌ها به کابوس‌هایی توتالیتار بدل می‌شوند. این اثر، از منظری جامعه‌شناسانه و با روایت رئالیستی، فرایند ایدئولوژیک‌شدن فقر، خشونت، انتقام‌طلبی و فساد ساختاری را شرح می‌دهد و در نهایت، ظهور دیکتاتور نوینی را به‌تصویر می‌کشد که از دل آرمان‌های سوسیالیستی برخاسته، اما با ابزار سرکوب و فریب، حاکم مطلق جامعه می‌شود.

با این حال، رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* نوشته هدایت‌الله حکیم‌الهی، اثری منحصر‌به‌فرد در تاریخ ادبیات داستانی ایران است؛ چرا که برخلاف بسیاری از آثار هم‌عصر خود، نه ستایش‌گر ایدئولوژی چپ است و نه در قالب ادبیات دولتی یا ضداستعماری دهه‌های بعدی می‌گنجد. این اثر، نگاهی منتقدانه به فرایند رادیکالیزه‌شدن ایدئولوژی سوسیالیستی دارد و به‌ویژه با

تصویرسازی دقیق از سقوط فرد در ساختار قدرت توتالیتار، هشدار می‌دهد که چگونه آرمان‌های عدالت‌طلبانه می‌توانند به ابزار سرکوب و خشونت تبدیل شوند.

با وجود اهمیت محتوایی و تاریخی این رمان، تاکنون مطالعه‌ای جامع و نظام‌مند درباره آن صورت نگرفته است. نبود تحلیل علمی و جامعه‌شناختی از این اثر، فقدان در مطالعات ادبی و سیاسی ایران معاصر به‌شمار می‌رود. این پژوهش در پی آن است که: شخصیت اصلی رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* چگونه و تحت تأثیر چه شرایط اجتماعی، روانی و ایدئولوژیکی، از یک عضو آرمان‌خواه حزب سوسیالیستی به دیکتاتوری تمام‌عیار در ساختاری کمونیستی-اقتدارگرا تبدیل می‌شود؟ و در این فرآیند، چه نقش‌هایی برای فقر، تضاد طبقاتی، خشونت ایدئولوژیک، بحران هویت، و فروپاشی نهادهای رسمی قابل شناسایی است، و چگونه نظریه‌های معاصر چون میشل فوکو^۳، لوئی آلتوسر^۴، مارکس و ژاک لکان^۵ می‌توانند این دگردیسی را تبیین کنند؟

۱-۱. روش پژوهش

به منظور تحلیل نقادانه رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، مطالعه حاضر بر پایه یک چارچوب نظری مشخص و گفتمان انتقادی انجام شده است. این مقاله رمان را از منظر نقد ایدئولوژیک و جامعه‌شناسی نظری بررسی می‌کند و به رابطه میان تجربه زیسته فرد، ساختار قدرت، و نهادینه شدن خشونت می‌پردازد. در این تحلیل، از نظریه‌های مارکسیستی، آلتوسر درباره فراخوانی ایدئولوژیک و بازتعریف هویت، فوکو درباره قدرت نامرئی و نظم ساختاری، و آرنست گربن^۶ درباره دگردیسی انقلاب به توتالیتاریسم بهره گرفته شده است. چنین رویکردی امکان می‌دهد تا نه تنها متن رمان بلکه زمینه‌های اجتماعی، روان‌شناختی و ایدئولوژیک شکل‌گیری قدرت و خشونت در آن به‌طور نقادانه و مستند مورد بررسی قرار گیرد. این توضیح همچنین شفاف می‌سازد که تحلیل حاضر بر اساس کدام گفتمان انتقادی و مبانی جامعه‌شناختی صورت گرفته است.

۱-۲. پیشینه پژوهش

بررسی منابع موجود در زمینه رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* نشان می‌دهد که این اثر، با وجود مضامین اجتماعی-سیاسی مهم و ساختار روایی منسجم، تاکنون در کانون توجه پژوهش‌های دانشگاهی قرار نگرفته است. جز اشاره‌هایی گذرا در برخی منابع عمومی ادبی، هیچ پژوهش تحلیلی، توصیفی یا جامعه‌شناختی مستقلی درباره این رمان یا دیدگاه‌های ادبی و سیاسی هدایت‌الله حکیم‌الهی منتشر نشده است. همچنین، نام حکیم‌الهی در اغلب تاریخ‌نگاری‌های رسمی ادبیات معاصر، یا غایب است یا در حاشیه باقی مانده است.

از این رو، پژوهش حاضر را می‌توان نخستین تلاش منسجم برای تحلیل محتوای رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، با تمرکز بر فرآیند دگردیسی ایدئولوژیک در بستر سوسیالیسم و

کمونیسم دانست؛ تلاشی که می‌تواند زمینه‌ساز مطالعاتی وسیع‌تر درباره نقش پاورقی‌های سیاسی، نویسندگان کم‌ترشناخته‌شده، و سیر تطور اندیشه‌های چپ در ادبیات داستانی معاصر ایران باشد.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. معرفی نویسنده

هدایت‌الله حکیم‌الهی (متولد ۱۲۹۶ ه.ش)، نویسنده، پژوهشگر، فعال اجتماعی و سیاسی، برادر نصرت‌الله حکیم‌الهی و فرزند محمدعلی حکیم‌الهی فریدنی است. او در میان نویسندگان دوره پهلوی، کمتر شناخته شده‌است و این بی‌ارتباط با نوع نگرش و فعالیت‌های مستقل وی نیست. حکیم‌الهی بیشتر عمر خود را به کار تدریس در دبیرستان‌های بزرگ تهران مانند «فیروزبهرام» گذراند و در سال ۱۳۲۷ ه.ش به علت مبارزه علیه دولت وقت (دولت قوام‌السلطنه)، تحت تعقیب قرار گرفت و در نهایت مجبور شد ایران را ترک کند و در لندن به تدریس در دانشگاه، مشغول شود. او از نخستین محققان اجتماعی به شمار می‌آید که پژوهش‌هایی را در زمینه علل سقوط احزاب و گروه‌ها انجام داده‌است. مطالعات اجتماعی او در باب اوضاع زندان‌ها، دارالمجانین، سیستم قضایی، ارتش و محله فاسد شهرنو نیز خوشایند بسیاری از دولت‌مردان وقت نبوده‌است. این مطالعات که در قالب کتاب چاپ و منتشر شده‌اند، عبارتند از: *با من به دارالمجانین بیایید*، *با من به شهرنو بیایید*، *با من به زندان بیایید*، *با من به ارتش بیایید*، *با من به مدرسه بیایید*، *از شهرنو تا دگستری*، *گیتا دختر کولی* و *یادداشت‌های یک دیکتاتور*. او جزء اولین نویسندگانی است که در دهه سی، پاورقی‌نویسی را به سوی مباحث سیاسی کشاند. در این دهه «پاورقی همچون سال‌های قبل، در انواع اجتماعی و تاریخی محدود نمی‌ماند و خود را به حیطه سیاست نیز می‌کشاند. مثلاً هدایت‌الله حکیم‌الهی در *گیتا دختر کولی* (۱۳۳۴ ه.ش) و *یادداشت‌های یک دیکتاتور* استبداد را در کشوری خیالی محکوم می‌کند» (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۲۹۲). یادداشت‌های یک دیکتاتور، نخست در سال ۱۳۳۵ شمسی، به صورت پاورقی در روزنامه اطلاعات و بعد از آن تاریخ دوبار در به وسیله ناشران مختلف در قالب کتاب چاپ و منتشر و بارها تجدید چاپ شده‌است.

۲-۲. خلاصه رمان

شخصیت اصلی داستان که خود را «دیکتاتور» معرفی می‌کند، به عنوان راوی اول شخص، ماجرای گرایش خود به حزب سوسیالیست و سپس، تبدیل شدن خود به یک دیکتاتور کمونیست را روایت می‌کند. او عضوی از خانواده‌ای فقیر و روستایی است که مشکلات اقتصادی و تبعیض‌های اجتماعی و حکومتی، کمر این خانواده را شکسته‌است. اغلب اعضای خانواده، در مسیر زندگی خود یا در شرایطی مشقت‌بار می‌میرند، یا کشته می‌شوند و یا به ورطه فحشا سقوط می‌کنند؛ اما برادر باقی‌مانده این خانواده که شخصیت اصلی رمان است، ماجراها و وقایع تلخ و

گوناگونی را پشت سر می‌گذارد و برای رهایی خود از دامان فقر به هر کاری، حتی قتل و جنایت دست می‌زند. سرانجام، درمان‌کینه‌ها و خصومت‌های اجتماعی خویش را در آینهٔ مبارزات حزب سوسیالیست می‌یابد، به عضویت این حزب درمی‌آید و زندانی و شکنجه می‌شود اما با انجام مأموریت‌ها و جنایات مختلف در جهت مطامع حزب، پله‌های ترقی را به سرعت طی می‌کند. در پایان به مقام پیشوایی حزب می‌رسد و برای خود، دیکتاتوری تازه‌ای به راه می‌اندازد.

۲-۳. تحلیل محتوایی رمان

این پژوهش بر تحلیل جامعه‌شناختی-ادبی با رویکرد انتقادی استوار است و از سه رکن اصلی نظری بهره می‌برد:

۱. مارکسیسم انتقادی و نظریهٔ تضاد طبقاتی:

چارچوب اصلی پژوهش بر پایهٔ دیدگاه‌های نظریه‌پردازان و جامعه‌شناسان مارکسیستی، همچون: مارکس، انگلس، آلتوسر، گرامشی و ایگلتون شکل گرفته است؛ به‌ویژه مفاهیم تضاد طبقاتی و بیگانگی که نشان می‌دهند چگونه ساختارهای اقتصادی و اجتماعی، فرصت‌ها و آگاهی فردی را شکل می‌دهند. شخصیت اصلی رمان، با تجربه فقر، تبعیض و استثمار طبقاتی، در معرض بازتولید خشونت قرار می‌گیرد. این دیدگاه امکان تحلیل رابطه میان شرایط طبقاتی، تجربه زیسته و پذیرش ایدئولوژی حزبی را فراهم می‌آورد.

۲. جامعه‌شناسی ادبیات و تحلیل متن رمان:

بر اساس نظریه‌های گلدمن و لوکاج، رمان به مثابه متنی اجتماعی و ایدئولوژیک دیده می‌شود. از این منظر، تحلیل شخصیت‌ها، گفتمان‌ها و روایت‌ها نه صرفاً از زاویه ادبی، بلکه برای کشف سازوکارهای اجتماعی و بازتولید قدرت صورت می‌گیرد. این چارچوب امکان بررسی نحوه بازنمایی فقر، فساد، سرکوب و خشونت در متن را فراهم می‌کند و نشان می‌دهد چگونه رمان، روابط قدرت و تضادهای اجتماعی را در سطح فردی و جمعی بازتاب می‌دهد.

۳. مفاهیم قدرت در اندیشهٔ فوکو:

نظریهٔ فوکو در مورد قدرت نامرئی، نهادینه‌سازی سلطه و کنترل سوژه‌ها، زمینه‌ای تحلیلی برای فهم چگونگی درونی شدن خشونت و تسلیم فرد به سیستم ایدئولوژیک فراهم می‌کند. با ترکیب این نگاه با تحلیل متن، می‌توان دریافت که چگونه شخصیت اصلی، بدون نقد آگاهانه، در چارچوب گفتمان حزبی بازتعریف هویت شده و خشونت را درونی می‌کند.

۴. نظریهٔ دگردیسی انقلاب به توتالیتاریسم هانا آرنه:

این نظریه توضیح می‌دهد که چگونه جنبش‌های عدالت‌خواهانه، در مسیر تاریخی خود و در غیاب نهادهای دموکراتیک، می‌توانند به نظام‌های سرکوبگر و توتالیتاریست تبدیل شوند. در رمان، این رویکرد امکان تحلیل مرحله‌به‌مرحله تغییر فرد عدالت‌طلب به کارگزار خشونت و سپس

دیکتاتور بی‌چهره را فراهم می‌آورد. آرنست کمک می‌کند تا رابطه میان ایدئولوژی، تمرکز قدرت و فروپاشی اخلاق و عدالت فردی و جمعی روشن شود.

تحلیل متن در این پژوهش با تحلیل گفتمان انتقادی انجام شده است. رمان به‌عنوان متنی بازنماینده واقعیت‌های اجتماعی و ایدئولوژیک بررسی شده و هرگونه تحول روانی و اجتماعی شخصیت اصلی در بستر ساختارهای قدرت، فساد و سرکوب تحلیل شده است. این رویکرد، هم نقد آگاهانه را امکان‌پذیر می‌سازد و هم نشان می‌دهد که چگونه ایدئولوژی، در غیاب نهادهای دموکراتیک، به بازتولید خشونت و سلطه منجر می‌شود.

۲-۳-۱. فقر به‌مثابه زمینه‌ساز رادیکالیزه‌شدن شخصیت

در رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، فقر نه فقط یک وضعیت اقتصادی، بلکه نیروی محرکه‌ای است که به‌صورت مستقیم بر ساخت روانی و کنش سیاسی شخصیت اصلی تأثیر می‌گذارد. نویسنده با ترسیم دقیق سیر فقیرشدن یک خانواده روستایی، زنجیره ظلم، محرومیت، ازهم‌گسیختگی خانوادگی، و ناتوانی ساختار دولت در حمایت از مظلومان را برجسته می‌کند. راوی خود در خانواده‌ای زحمت‌کش و محروم رشد یافته، تجربه فقر را در لایه‌های مختلف زندگی لمس می‌کند: از بی‌خانمانی و گرسنگی گرفته تا تحقیر در مدرسه، ترک تحصیل، و ورود ناگزیر به زنجیره استثمار نیروی کار. مطابق دیدگاه‌های فوکو، قدرت نه فقط از طریق زور، بلکه از طریق سازماندهی فضا و بدن عمل می‌کند؛ (دریفوس و رابینو، ۱۳۷۸: ۲۷۰) همان‌گونه که ناظم مدرسه در داستان، راوی فقیر را به سبب طبقه‌اش تنبیه می‌کند.

در این روایت، آنچه مارکس از آن به‌عنوان «بیگانگی» یاد می‌کند، با وضوح در تجربه شخصیت دیده می‌شود؛ (روسدولسکی، ۱۳۸۹: ۳۷۱) بیگانگی انسان از کار، از محصول کار، و در نهایت از خودش. مارکس، فقر را نه یک وضعیت طبیعی یا فردی، بلکه حاصل ساختار نابرابر توزیع سرمایه می‌داند. در نظام سرمایه‌داری، فرد فقیر نه تنها از دستمزد، بلکه از وجود انسانی خود نیز بیگانه می‌شود. «هرچه کارگر بیشتر تولید کند، جهان بیگانه‌اش بیشتر قوی می‌شود، و زندگی درونی‌اش فقیرتر می‌گردد. محصول کار، همچون نیرویی مستقل، در برابر او قرار می‌گیرد» (مارکس، ۱۴۰۲/الف: ۸۱). راوی، در نخستین تجربه کاری‌اش به‌عنوان بنا، مزدش را به‌طور کامل دریافت نمی‌کند و درمی‌یابد که هیچ نظارتی بر تضييع حقوق کارگر وجود ندارد. بدین‌گونه، او به‌تدریج درمی‌یابد که در نظم اقتصادی-اجتماعی موجود، انسان تهی‌دست نه تنها به حاشیه رانده می‌شود، بلکه مجبور است برای زنده ماندن، به هر امکانی، حتی خلاف قانون متوسل شود.

نویسنده در این بخش، هم‌صدا با آراء مارکس و مصلحان سوسیالیست قرن نوزدهم، بر نقش «توزیع ناعادلانه ثروت» در تولید فقر ساختاری تأکید دارد. با این حال، این رویکرد بیش از آنکه تحلیلی جامع باشد، بر بخشی از واقعیت اجتماعی متمرکز است؛ چرا که همواره نمی‌توان فقر را صرفاً نتیجه‌ی مناسبات اقتصادی دانست. در بسیاری از موارد، عوامل فرهنگی، اخلاقی و حتی

فردی نیز در بازتولید یا کاهش فقر نقش‌آفرین‌اند. از سوی دیگر، آموزه‌های دینی ما با وجود تأکید بر عدالت اقتصادی، فقر را صرفاً پیامد ساختار طبقاتی نمی‌دانند، بلکه آن را در پیوند با مسئولیت فردی و اخلاقی نیز می‌سنجند. بنابراین، آنچه در رمان برجسته می‌شود، نه تنها تصویر فقر و پیامدهای روانی و سیاسی آن، بلکه نوعی تقلیل‌گرایی در تحلیل علت‌هاست. فقر در این روایت به نیرویی دوگانه بدل می‌شود: از یک سو عامل شورش علیه وضع موجود، و از سوی دیگر زمینه‌ساز گرایش به گفتمان‌هایی که وعده‌ی انتقام و تملک قدرت می‌دهند. اما این برداشت نیازمند سنجش انتقادی با دیدگاه‌های متفاوت - از جمله دیدگاه‌های دینی و جامعه‌شناختی معاصر - است تا یک‌سویه‌نگری آن آشکار شود.

نویسنده، با ظرافتی جامعه‌شناختی، نشان می‌دهد که چگونه سوسیالیسم در ذهن راوی، نه یک انتخاب عقلانی-اخلاقی، بلکه پاسخی عاطفی به زخم‌های ناشی از فقر و تحقیر اجتماعی است. به همین دلیل نیز، حزب سوسیالیست در داستان، درست همان جایی وارد می‌شود که ساختار دولت غایب است: در مدرسه، زندان، کارخانه و کوچه‌های بی‌پناهی. همان‌گونه که آلتوسر در نظریه «ابزارهای ایدئولوژیک دولت» اشاره می‌کند، در غیاب ابزارهای رسمی عدالت و آموزش، ایدئولوژی‌های بدیل (در اینجا حزب) جای خالی دولت را پر می‌کنند و بر روان و زیست محرومان چنگ می‌اندازند. (آلتوسر، ۱۳۹۶: ۱۵۶)

در نتیجه، حکیم‌الهی با روایت سرگذشت شخصیت اصلی، به‌روشنی نشان می‌دهد که فقر، تنها خاستگاهی برای اعتراض نیست، بلکه بستر پرورش آرمان‌هایی‌ست که اگر در بستر خشونت‌زا رشد کنند، خود زمینه‌ساز ظهور استبدادی جدید خواهند شد. سوسیالیسم، در این روایت، پاسخی به درد است؛ اما در غیاب نهادهای دموکراتیک و عدالت توزیعی واقعی، به ابزار انتقام و سپس سرکوب تبدیل می‌شود.

۲-۳-۲. زنان، فقر و بدن کالایی در نظم طبقاتی

در رمان یادداشت‌های یک دیکتاتور، زنان نه به‌عنوان شخصیت‌هایی مستقل، بلکه در جایگاه قربانیان خاموش ساختار اجتماعی و اقتصادی ناعادلانه بازنمایی می‌شوند؛ ساختاری که فقر، سلطه مردانه و سرمایه‌داری در آن دست‌به‌دست هم داده‌اند تا بدن زن را به ابزاری برای بقا یا کالایی برای سوداگری بدل کنند. حکیم‌الهی با ترسیم سرنوشت تلخ خواهر راوی، معشوقه از دست‌رفته‌اش و دیگر زنان فرودست، پیوند گسست‌ناپذیر میان «زن بودن» و «فرودستی طبقاتی» را برجسته می‌سازد.

این روایت را می‌توان با مفاهیم فمینیسم سوسیالیستی تبیین کرد. در این نگرش، ستم بر زنان، صرفاً محصول مردسالاری یا مناسبات خانوادگی نیست، بلکه ریشه در ساختار اقتصادی و طبقاتی جامعه دارد؛ جایی که زن تهیدست، از دسترسی به منابع، امنیت، آموزش و شغل محروم است و در فقدان حمایت اجتماعی، ناگزیر از «بدن‌فروشی» برای ادامه حیات می‌شود. همان‌گونه که در فمینیسم سوسیالیستی بیان می‌شود، فحشا در جوامع سرمایه‌محور، نه انحراف فردی بلکه محصول طبیعی ساختاری است که بدن زن را در تلاقی میان فقر و جنسیت به کالا بدل می‌سازد. (آبوت و والاس، ۱۳۹۳: ۱۲۴)

در این رمان، زنان بیش از آن که «انتخاب» کنند، توسط ساختار اجتماعی «مجبور» می‌شوند. خواهر راوی، تحت فشار اقتصادی، از سوی مردی ثروتمند و صاحب‌نفوذ به خانه فساد کشانده می‌شود؛ نه به میل، بلکه به اجبار. وقتی راوی از او می‌پرسد که چرا تن به چنین سرنوشتی داده، خواهرش پاسخ می‌دهد: «این راهی نبود که شخص برای ارتزاق پیش بگیرد، بلکه راهی است که جامعه برای نمردن افراد آن را به‌وجود آورده است» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۷۱) این جمله، لب مطلب آن چیزی است که آلتوسر از آن به‌عنوان «جهانی‌سازی ایدئولوژی در سطح زیست روزمره» یاد می‌کند؛ یعنی توجیه ساختاریِ ظلم به‌گونه‌ای که خود قربانیان، آن را واقعیت گریزناپذیر تلقی کنند. (آلتوسر، ۱۳۹۶: ۲۱۸)

در این میان، عشق نیز در برابر فقر زانو می‌زند. معشوقه راوی، ماندانا، نه‌تنها به او وفادار نمی‌ماند، بلکه ترجیح می‌دهد با مردی بسیار مسن‌تر اما ثروتمند و صاحب‌مقام ازدواج کند. این انتخاب، نه یک خیانت عاشقانه بلکه انعکاسی از منطق سرد سرمایه است؛ جایی که روابط عاطفی نیز تابع مناسبات قدرت و ثروت می‌شوند. راوی، که در پی این خیانت، دچار انکسار روحی می‌شود، عشق را کنار می‌گذارد و سودای قدرت را در سر می‌پروراند. در حقیقت ایدئولوژی سبب می‌گردد تا فرد در یک تخیل خاص با واقعیت قرار گیرد. (همان، ۳۵۶)

در این رمان، حکیم‌الهی بدن زن را نه‌تنها در معرض خشونت اقتصادی و جنسی قرار می‌دهد، بلکه آن را آینه‌ای برای نمایش ناتوانی دولت، فساد ساختارها و سکوت قوانین می‌سازد. با این حال، باید توجه داشت که چنین بازنمایی‌ای تحت تأثیر یک گفتمان مشخص فکری و ایدئولوژیک شکل گرفته و نتیجه‌گیری‌های نویسنده از یک‌سو بازتاب نقد اجتماعی اوست و از سوی دیگر محدود به چارچوب نگرش مارکسیستی و فمینیستی مدرن است. در واقع، خشونت و بی‌قدرتی زنان صرفاً از منظر طبقه و جنسیت بررسی شده و سایر عوامل فرهنگی، اخلاقی و دینی نادیده گرفته شده‌اند. آموزه‌های دینی ما، ضمن تأکید بر کرامت و مسئولیت فردی، فقر و خشونت را صرفاً محصول ساختارهای اقتصادی نمی‌دانند و چارچوب تحلیل وسیع‌تری را پیشنهاد می‌کنند. بنابراین، جنسیت و طبقه دو وجه انکارناپذیر خشونت‌اند، اما تحلیل نویسنده محدود به یک گفتمان خاص است و نیازمند نقد و بررسی انتقادی با دیدگاه‌های متنوع است.

۲-۳-۳. تضاد طبقاتی و شکل‌گیری کینه اجتماعی

از جمله مؤلفه‌های بنیادینی که رمان یادداشت‌های یک دیکتاتور بر آن بنا شده، تضاد شدید طبقاتی و پیامدهای روانی-اجتماعی ناشی از آن است. شخصیت اصلی داستان، از کودکی تا جوانی، همواره خود را در حاشیه نظامی می‌یابد که در آن، ثروت و قدرت، توزیع ناعادلانه‌ای دارد و سرنوشت انسان‌ها را نه بر پایه شایستگی، بلکه طبق موقعیت طبقاتی‌شان رقم می‌زند. در این بستر، بی‌عدالتی نه‌تنها یک «واقعیت اجتماعی» بلکه منشأ شکل‌گیری کینه‌ای عمیق و دیرپا در ذهن راوی می‌شود که در نهایت، بنیان جهان‌بینی او را تشکیل می‌دهد.

مارکس و انگلس در آغاز مانیفست حزب کمونیست بیان می‌کنند: تاریخ کل جوامع موجود تا کنون، تاریخ مبارزه طبقاتی است. (مارکس و انگلس، ۱۳۸۵: ۳۹) بدین ترتیب تضاد میان بورژوازی و پرولتاریا به‌عنوان موتور اصلی تحولات اجتماعی و سیاسی تلقی می‌شود. «این رابطه

تضادگونه، نشأت گرفته از دوقطبی بودن جامعه، برآمدهٔ سیطرهٔ اقلیتی صاحب قدرت و ثروت بر سرنوشت اکثریت بی‌بهره از منابع ثروت و دورافتاده از مرکز قدرت است» (برواسی، نظری منظم ۴۴۱). این تضاد، در رمان حکیم‌الهی، به صورت مستقیم و تجربی بازنمایی می‌شود. راوی، که روزگاری همکلاسی فرزند یک خانوادهٔ مرفه بوده، در بزرگسالی ناچار است به عنوان کارگر نقاش، برای همان خانواده کار کند. «درحالی که با لباس کار مملو از رنگ و کثافت جلو او رفتم، پدرش ابرو درهم کشید و تعجب کرد که چگونه پسرش با چنین طبقاتی باید آشنایی داشته باشد و تعجبش زیادتر شد وقتی شنید با او هم کلاس بوده‌ام» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۱۲) احساس تحقیر، شکاف منزلتی، و طرد اجتماعی، او را به این درک می‌رساند که طبقات حاکم نه تنها منابع اقتصادی، بلکه «نظام ارزش‌گذاری اجتماعی» را نیز در کنترل خود دارند؛ نظامی که در آن، «فقر بودن» نه یک وضعیت، که نوعی جرم است.

این تجربه‌های تحقیرآمیز، رفته رفته به کینه‌ای درونی و انباشته تبدیل می‌شوند؛ کینه‌ای که سرانجام در قالب خشم انقلابی برون‌ریزی می‌شود. به تعبیر مارکس و انگلس در *مانیفست کمونیست*، طبقهٔ کارگر، زمانی به قدرت انقلابی بدل می‌شود که کینهٔ جمعی ناشی از استثمار، به آگاهی طبقاتی تبدیل گردد. حکیم‌الهی نیز نشان می‌دهد که چگونه این کینه‌های شخصی، با پیوند خوردن به شعارهای عدالت‌طلبانهٔ حزب سوسیالیست، به نیرویی سیاسی و انقلابی تبدیل می‌شوند. شخصیت اصلی پس از مطالعهٔ مرام‌نامه و آثار حزب، درمی‌یابد که از این پس، خشم او می‌تواند توجیه ایدئولوژیک داشته باشد؛ دیگر نه یک عقده، بلکه یک رسالت، اما نکتهٔ برجسته در این روایت، آن است که کینهٔ اجتماعی راوی، نه از دل ثنوری، بلکه از بطن تجربه‌های ملموس و مکرر شکل گرفته است. از رنج بی‌پولی و گرسنگی، تا سرکوب در مدرسه، تبعیض در سربازی، بی‌عدالتی در زندان، و شکست عاطفی ناشی از تفاوت طبقاتی. راوی در جایی می‌گوید: «فقر، جذام اجتماع است و هرکس به این مرض مبتلا شد، مردم از او دور می‌شوند» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۵۴). چنین جمله‌هایی، بازتاب درونی شدن سرکوب طبقاتی‌اند که به قول آلتوسر، فرد را نه تنها مطیع نظم موجود، بلکه عامل بازتولید آن می‌سازد؛ مگر آن که پای ایدئولوژی جدیدی به میان آید. (آلتوسر، ۱۴۰۰: ۷۹) با این حال، تحلیل صرفاً جامعه‌شناختی محدود است و با آموزه‌های دینی در تضاد است؛ زیرا اسلام، ضمن تأکید بر عدالت اجتماعی، فقر را صرفاً ضعف یا ناتوانی نمی‌داند، بلکه می‌تواند با رضایت، صبر و معنویت همراه باشد، چنان‌که روایتی مشهور بیان می‌کند: «ملوک الدنيا و الاخرة الفقراء الراضون» (لیسی واسطی، ۱۳۷۶: ۴۸۷؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۷۰۸). بنابراین، بازنمایی فقر در رمان نیازمند سنجش انتقادی با دیدگاه‌های دینی و اخلاقی است تا یک‌سویه‌نگری آن آشکار شود.

در این رمان، حزب سوسیالیست دقیقاً همین کارکرد را دارد: تجميع خشم‌های شخصی و کینه‌های فروخورده در قالب یک گفتمان جمعی؛ گفتمانی که برای حذف طبقات استثمارگر، «ترور»، «خشونت»، و حتی «جنایت» را نه تنها مجاز، بلکه ضروری می‌داند. از این رو، شخصیت اصلی برای نخستین بار با آرامش وجدان، دست به قتل می‌زند؛ چرا که به باور او، این قتل نه از سر خشم فردی، بلکه در خدمت «مردم» و «انقلاب» است.

اگرچه نویسنده تلاش می‌کند نشان دهد که گفتمان عدالت‌طلبی می‌تواند به مشروع‌سازی خشونت منجر شود، تحلیل نقادانه‌تر نشان می‌دهد برداشت‌های راوی، تحت تأثیر سوگیری‌های طبقاتی و تجارب شخصی محدود، با واقعیت‌های اجتماعی همخوانی کامل ندارند. آنچه راوی به‌عنوان «عدالت» می‌بیند، در حقیقت ترکیبی از انتقام‌جویی، حذف مخالفان، و قدرت‌طلبی فردی است که با نتایج اجتماعی مطلوب فاصله دارد. از منظر جامعه‌شناسی انتقادی، این چرخه خشونت نمونه‌ای از نحوه بازتولید ساختارهای اقتدارگرایانه در بستری از نابرابری و تحقیر اجتماعی است، حتی زمانی که به شکل گفتمان عدالت‌طلبانه ظاهر می‌شود. به عبارت دیگر، پروژه عدالت‌خواهی در روایت راوی نه تنها ناقص و پر از تناقض است، بلکه نمی‌تواند نتایج قطعی داشته باشد؛ بلکه باید به‌عنوان محصولی از شرایط اجتماعی، فرهنگی و طبقاتی مشخص تحلیل شود.

۲-۳-۴. فساد سیستمی و فروپاشی مشروعیت حاکمیت

یکی از درخشان‌ترین بخش‌های رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، ترسیم هوشمندانه فساد ساختاری در نهادهای حکومتی است؛ فسادی که نه تنها ابزار اجرایی دولت را از کار می‌اندازد، بلکه اساس اعتماد اجتماعی را متلاشی کرده و ذهن راوی را آماده پذیرش گفتمان انقلابی حزب می‌سازد. در این روایت، فساد، امری فردی یا استثنایی نیست؛ بلکه ویژگی ذاتی سیستمی است که در آن، دولت به نهادی استثمارگر، قانون به ابزار تبعیض، و پلیس به بازوی سرکوب فروروستان تبدیل شده است. فساد سیستمی زمانی شکل می‌گیرد که نهادها نه برای حل مسئله، بلکه برای بقای خود و بازتولید قدرت فعال باشند. (مصری و فرجوند، ۱۴۰۰: ۱۵۸)

در سنت مارکسیستی، دولت در جوامع طبقاتی، نهاد حافظ منافع طبقات حاکم تلقی می‌شود. این گزاره، در رمان حکیم‌الهی، به‌وضوح مصداق می‌یابد: دولت، نه حافظ عدالت، بلکه شریک ظلم است؛ مأموران قانون رشوه‌گیرند، نظامیان با توسل به زور، اموال مردم را تصاحب می‌کنند، دادگاه‌ها زیر نفوذ ثروتمندانند، و پلیس، به‌جای حمایت از مظلوم، مجری خشم اربابان است. راوی در قسمتی از رمان می‌گوید: «غاصب، ممر زندگانی یعنی مزرعه ما را به ثبت داده و پدرم به آن اعتراض کرد ولی از طرف دولت عده‌ای برای تحقیق رفتند و چون بازگشتند، حق به جانب غاصب دادند و باز هم فریاد پدرم به جایی نرسید. به طوری که در همان ایام کوچکی می‌شنیدم دو هزار دلار به مأمورین دولت، رشوه داده‌بود» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۸). در این فضای فاسد، مشروعیت دولت از چشم توده‌های مردم فرومی‌پاشد. شخصیت اصلی، نظام سیاسی حاکم را دیگر نه بخشی از زندگی خود، بلکه ساختاری دشمن‌گونه می‌بیند که باید با آن درافتاد. همان‌گونه که فوکو تأکید می‌کند، «قدرتی که دیگر زندگی را هدایت نمی‌کند، بلکه فقط خشونت و مرگ را اعمال می‌سازد، مشروعیت خود را از دست داده و به‌مثابه دشمن سوژه ظاهر می‌شود»

(فوکو، ۱۳۸۴: ۱۳۶). دشمنی که نابود کردنش، دیگر عملی غیراخلاقی محسوب نمی‌شود، بلکه به‌نوعی وظیفه بدل می‌گردد.

حکیم‌الهی با توصیف دقیق این فروپاشی مشروعیت، نشان می‌دهد که چرا مردم، به‌ویژه جوانان فقیر و تحقیرشده، جذب گفتمان‌های انقلابی می‌شوند. حزب سوسیالیست، دقیقاً در خلأ اعتماد عمومی و بر ویرانه نظام عدالت اجتماعی، سربرمی‌آورد و با وعده پاکسازی ساختار فاسد، از قربانیان نظام برای سرنگونی آن نیرو جذب می‌کند. در همین نقطه، همان‌طور که در تحلیل‌های آلتوسر آمده، ایده‌ها تنها زمانی قدرت دارند که وارد زندگی مردم شوند؛ ایدئولوژی تنها به این دلیل وجود دارد که خودش را به‌عنوان حقیقتی عینی، ادعایی با اعتبار عمومی، نشان بدهد. (آلتوسر، ۱۳۷۸: ۲۱) به‌بیان دیگر، وعده عدالت‌خواهی حزب، جای خالی اعتماد به ساختارهای رسمی را پر می‌کند و به راوی مجوز اخلاقی و سیاسی می‌دهد تا دست به ترور، کودتا و حتی دیکتاتوری بزند.

در اینجا، فساد دیگر فقط انگیزه فردی نیست؛ بلکه زمینه‌ساز توجیه خشونت است. حزب سوسیالیست، با مهارت از همین نفرت بهره‌برداری می‌کند. همان‌طور که در بخشی از رمان، فاکس، عضو ارشد حزب سوسیالیست خطاب به راوی می‌گوید: «تو این ترور را در جهت پاک کردن حساب خود با این ظالمان سرمایه‌دار انجام می‌دهی، نه صرفاً برای حزب... ولی این، دقیقاً همان چیزی است که ما می‌خواهیم» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۱۰۵).

در روایت حکیم‌الهی، فساد به شکل چندلایه بازنمایی می‌شود: اداری، نظامی و قضایی. قانون، به‌جای عدالت، به ابزاری در خدمت طبقات بالادست تبدیل شده و راوی آن را تنها «سلاح طبقات بالادست» می‌بیند. چنین ساختاری، فروپاشی معنا و مشروعیت را در ذهن او رقم می‌زند و خشونت را به‌عنوان راهبرد اصلاح جامعه توجیه می‌کند.

از دیدگاه نقادانه، این رفتار راوی محصول ساختارهای قدرت و گفتمان‌های ایدئولوژیک است، نه صرفاً انتخاب فردی. حزب سوسیالیست با بهره‌برداری از نفرت او، نشان می‌دهد که گفتمان عدالت‌طلبی می‌تواند به ابزار مشروعیت‌بخشی خشونت بدل شود. تحلیل با نظریه‌های قدرت و ایدئولوژی (مثلاً آلتوسر) روشن می‌کند که انگیزه‌های فردی چگونه توسط اهداف سیاسی بازتولید می‌شوند و نتیجه‌گیری‌های راوی غیرقطعی و محدود باقی می‌مانند.

۲-۴. سیر تبدیل حزب سوسیالیستی به حکومت کمونیستی و زایش دیکتاتور

۲-۴-۱. عضوگیری ایدئولوژیک و هضم روانی شخصیت

در ادامه روند شکل‌گیری شخصیت راوی، پس از تجربه‌های متراکم فقر، تبعیض، طرد اجتماعی، فساد نهادها، و شکست‌های پی‌درپی، ذهن او وارد مرحله‌ای می‌شود که در آن، «نیاز به معنا» بر

تمامی دردهای زیستی‌اش سایه می‌اندازد. در این بستر روانی آسیب‌دیده، حزب سوسیالیست نه فقط یک سازمان سیاسی، بلکه نوعی پناهگاه روانی و معناساز جدید است؛ نهادی که شکست‌ها و خشم‌های شخصی را در قالب گفتمانی مقدس، سازمان‌دهی و هدایت می‌کند.

درواقع، جذب شدن شخصیت به حزب، نه بر پایه تحلیل طبقاتی یا فهم نظری از تاریخ، بلکه از بستر روانی فروپاشیده‌ای رخ می‌دهد که در آن، فرد نیازمند بازتعریف هویت خویش است. همان‌طور که آلتوسر در نظریه معروف خود می‌گوید، «ایدئولوژی نه با استدلال، بلکه از طریق فراخواندن فرد به هویتی جدید عمل می‌کند» (آلتوسر، ۱۳۷۸: ۴۵). حزب، راوی را «فرا می‌خواند» تا خود را نه یک شکست‌خورده، بلکه یک سرباز راه‌رهای ببیند.

متن مرام‌نامه حزب، در چنین شرایطی، برای راوی همان کارکردی را دارد که متون مقدس برای مؤمنان دارند. او می‌گوید: «هر جمله‌ای که می‌خواندم، علاقه‌ام به جمله و ماده بعد، بیشتر می‌شد و درست مواد آن، حکم قوانین الهی را برایم داشت. هیچ چیز در آن نیافتم که قابل قبول نباشد. با همه تألمات روحی، آن‌ها را آن قدر خواندم که تقریباً همه را می‌توانستم از حفظ بخوانم» (حکیم-الهی ۸۱-۸۲) این جملات، به روشنی نشان می‌دهد که چگونه راوی، از دل سردرگمی، طردشدگی، و حس بی‌ارزشی، به متنی پناه می‌برد که به زندگی‌اش معنا می‌بخشد. حزب، در این مرحله، نقش یک دین سکولار را ایفا می‌کند؛ همان چیزی که ایگلتون آن را «ایدئولوژی‌های جایگزین دین» می‌نامد. (ایگلتون، ۱۳۹۱: ۲۲) ساختارهایی که بر اساس رنج فردی، امید جمعی تولید می‌کنند.

در این فرایند، «من» روانی راوی، به تدریج در «ما»ی ایدئولوژیک حزب مستحیل می‌شود. او از خود تهی می‌گردد و به ابزار اجرای اراده حزب تبدیل می‌گردد. رنج‌های شخصی‌اش، دیگر صرفاً خاطراتی دردناک نیستند، بلکه بخشی از روایتی عظیم‌تر از «مبارزه طبقاتی» قلمداد می‌شوند. به تعبیر فوکو، قدرت مدرن از بیرون سرکوب نمی‌کند، بلکه از درون سوژه را شکل می‌دهد و ذهن او را «قالب‌بندی ایدئولوژیک» می‌کند. (هنرمند، ۱۳۹۳: ۳۸)

نویسنده در این بخش از رمان، با رویکردی ترکیبی از روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی سیاسی، نشان می‌دهد که چرا شخصیت اصلی، بدون مقاومت محسوس، جذب حزب می‌شود. این فرایند تنها تغییر سیاسی نیست؛ بلکه شامل بازآفرینی هویت و وجدان اخلاقی او نیز می‌شود. حزب، نه تنها به راوی امکان اقدام می‌دهد، بلکه با بازتعریف «وجدان عملی»، به او مشروعیت اخلاقی برای خشونت می‌بخشد. از منظر نقادانه، این بازنمایی باید با دقت بیشتری بررسی شود:

آیا شخصیت امکان مقاومت داشت؟ چه تضادها و شک‌هایی در درون او باقی می‌ماند؟ تحلیل صرف از پذیرش بدون نقد، ممکن است پیچیدگی‌های روانی و اخلاقی تحول او را کاهش دهد. علاوه بر این، متن نشان می‌دهد که فرایند مشروعیت‌بخشی خشونت تنها نتیجه شرایط فردی نیست، بلکه محصول تعامل میان تجارب زیسته، فشارهای اجتماعی و کشش ایدئولوژیک است. از این منظر، باید به عوامل ساختاری—نظیر فساد اداری و اجتماعی، سرکوب طبقات پایین و استفاده استراتژیک حزب از نفرت جمعی—توجه کرد و نه صرفاً انتخاب‌های فردی.

در نهایت، تحول شخصیت اصلی نمایانگر چرخه‌ای است که در آن فردی فرودست، تحت تأثیر تجربه‌های زیسته و گفتمان ایدئولوژیک، به سوی قدرت بی‌مرز حرکت می‌کند. می‌توان تأکید کرد که این مسیر اجتناب‌ناپذیر نیست و امکان مقاومت، نقد و انتخاب‌های متفاوت نیز وجود دارد.

۲-۴-۲. ظهور «پیشوا»: تمرکز قدرت در چهره‌ای نیمه‌مقدس و ناشناس

یکی از مهم‌ترین نشانه‌های گذار از سوسیالیسم به توتالیتریزم در رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، ظهور شخصیتی است به نام «پیشوا»؛ رهبر اعظم حزب که نه تنها در رأس سلسله‌مراتب قدرت قرار دارد، بلکه از دید مستقیم اعضای حزب نیز پنهان نگه داشته شده است. این غیاب بصری، به طرز معنادار، به حضوری نمادین و همه‌جا حاضر می‌انجامد؛ حضوری که در ذهن شخصیت‌ها، به نوعی تقدس شبه‌مذهبی منتهی می‌شود.

این پدیده، بازتابی روشن از آن چیزی است که میشل فوکو از آن به عنوان «مکانیزم قدرت غیرشخصی و پنهان» یاد می‌کند: «قدرت، هرچه بیشتر نامرئی و پراکنده باشد، اثربخشی آن بیشتر است؛ زیرا در دل ذهن سوژه‌ها نفوذ می‌کند، نه از طریق امر فرمان‌دهنده، بلکه از طریق ساختار معنا» (فوکو، ۱۳۸۴: ۹۳). در رمان، پیشوا هرگز چهره ندارد، سخن نمی‌گوید، در صحنه ظاهر نمی‌شود، اما نامش چون کلمه‌ای مقدس تکرار می‌شود و همگان از او با لحنی آمیخته به احترام، ترس و سرسپردگی یاد می‌کنند.

راوی نیز به تدریج، همچون بسیاری از اعضای حزب، دچار نوعی وابستگی ذهنی به این چهره نادیده می‌شود. او هیچ‌گاه پیشوا را نمی‌بیند، اما از وفاداری به او احساس امنیت درونی می‌کند. این وضعیتی است که آلتوسر در بحث «فراخوانی ایدئولوژیک» شرح می‌دهد: فراخوانده شدن فرد به هویتی که در آن، قدرت چهره ندارد، اما همه‌چیز از آن ناشی می‌شود. (آلتوسر، ۱۳۷۸: ۴۹)

درواقع، چهره نداشتن پیشوا، بخشی از منطق اقتدار ایدئولوژیک است. این ویژگی به او اجازه می‌دهد تا هم در اوج قدرت باشد، هم در پناه اسطوره‌سازی. با حذف چهره انسانی، خط‌پذیر و

ملموس، حزب پیشوا را به نمادی از حقیقت مطلق بدل می‌کند. گویی آنچه او می‌گوید، از ذات واقعیت می‌آید و نه از جایگاه یک فرد؛ نوعی «قداست سیاسی» که خشونت را در زیر سایه‌اش مشروع می‌سازد. در همین بستر است که نویسنده، تضاد عمیقی را میان شعارهای آزادی‌خواهانه حزب و ساختار عمودی آن ترسیم می‌کند. حزب، در ظاهر برابری طلب است، اما در عمل، با شکل‌دهی به مرکزیت قدرت در دستان یک شخص ناشناس، سلسله‌مراتبی سخت و ناپاسخ‌گو ایجاد می‌کند. حتی بالاترین مقام‌های حزب، دسترسی مستقیمی به پیشوا ندارند و ارتباط تنها از مسیر واسطه‌ها و حلقه‌های نظارت انجام می‌پذیرد. این الگوی اقتدار، به‌وضوح یادآور ساختار دولت‌های توتالیتر قرن بیستم، نظیر شوروی استالینی، کره شمالی کیم‌ایل‌سونگ و چین مائویی، که در آن‌ها، رهبر به چهره‌ای فراانسانی تبدیل می‌شود و تقدس می‌یابد.

حکیم‌الهی در این بخش با ظرافت نشان می‌دهد که تمرکز قدرت و سانسور، نه نتیجه پیروزی رسمی حزب، بلکه ویژگی ذاتی ساختار آن است. این ساختار، پیش از به‌قدرت‌رسیدن، با ایجاد سلسله‌مراتب عمودی، اطاعت کور و کنترل درونی، ذهن و اراده اعضا را به‌تدریج تحت سلطه درمی‌آورد. نتیجه این فرآیند، ایجاد دوگانگی روانی در راوی است: از یک سو، حزب نجات‌بخش و راهی برای تحقق عدالت به نظر می‌رسد؛ از سوی دیگر، اطاعت بی‌چون‌وچرای او، فردیت و خودمختاری او را به زیر فشار ساختار ادغام می‌کند. به بیان نقادانه، این امر نشان می‌دهد که توتالیتریسم صرفاً یک پدیده پس از کسب قدرت رسمی نیست، بلکه از درون و در تعامل با انگیزه‌ها و نیازهای فردی آغاز می‌شود. چنین بازنمایی‌ای در رمان، نه‌تنها با الگوهای تاریخی حکومت‌های سرکوبگر همخوانی دارد، بلکه به تحلیل جامعه‌شناختی قدرت نیز عمق می‌بخشد و روشن می‌کند که چگونه فرد، حتی در بستر تلاش برای عدالت، می‌تواند به قربانی نخست ساختار نوین تبدیل شود.

۲-۴-۳. جنایت به نام ایدئولوژی: توجیه خشونت و زوال وجدان فردی

نقطه عطف روایت در *یادداشت‌های یک دیکتاتور*، نخستین قتل‌ست که راوی، به درخواست حزب، مرتکب می‌شود. این لحظه، نقطه‌ای است که در آن، شکاف میان «اخلاق فردی» و «وظیفه انقلابی» به اوج می‌رسد. راوی، که پیش‌تر قربانی ساختارهای سرکوبگر جامعه بود، اکنون در مقام مجری خشونت ظاهر می‌شود؛ خشونتی که با تأکید حزب، «نه از سر کینه‌ی

شخصی»، بلکه در راستای نجات مردم و تحقق عدالت انجام می‌گیرد. اما در بطن این توجیه، روند خطرناکی در جریان است: نابودی وجدان فردی و مشروع‌سازی جنایت.

اینجا، همان جایی‌ست که آلتوسر از آن به‌عنوان «تقدس‌سازی ایدئولوژیک» یاد می‌کند؛ (آلتوسر، ۱۴۰۰: ۶۷) زمانی که ایدئولوژی، نه تنها ساختارهای معنا را بازآرایی می‌کند، بلکه کنش‌های غیراخلاقی را در گفتمانی مشروع، بازتعریف می‌نماید. شخصیت راوی، با آن که در درون، هنوز اضطراب و تردید دارد، اما از طریق آموزه‌های حزب متقاعد می‌شود که این عمل خشونت‌آمیز، در واقع نوعی وظیفه تاریخی است؛ نوعی قربانی کردن عدالت شخصی، در راه عدالت جمعی.

مهم‌تر از خود جنایت، فرایند روانی‌ای‌ست که راوی طی می‌کند. پیش‌تر، در سایه فقر، تحقیر، فساد و طردشدگی، او دچار نوعی شکاف درونی شده بود که در قالب کینه طبقاتی بروز می‌یافت. اکنون حزب، این کینه را سازمان‌دهی کرده و در قالب عملیاتی «معنادار» به او واگذار می‌کند. به تعبیر فوکو، این دقیقاً منطق قدرت مدرن است: قدرت، با سلب هویت پیشین و بازآفرینی سوژه در درون شبکه‌ای از معنا و اجبار، سوژه را به عاملی برای اجرای خشونت بدل می‌سازد، آن‌هم با رضایت خودش.

در روایت حکیم‌الهی، راوی پس از قتل، دیگر همان انسان سابق نیست. اما نکته اینجاست که دچار «پشیمانی اخلاقی» نمی‌شود، بلکه نوعی پوچی و از خودبیگانگی را تجربه می‌کند. او احساس نمی‌کند که کاری شخصی کرده، بلکه معتقد است تنها ابزاری در دستان «امر کلان» بوده است. این وضعیت، یادآور مفهوم «ابتذال شر» در اندیشه هانا آرنت^۶ است: زمانی که افراد، بدون نیت شیطانی، و صرفاً به‌خاطر اطاعت از ساختارهای ایدئولوژیک و وظیفه‌گرایانه، دست به جنایت می‌زنند و خود را بی‌گناه می‌پندارند. (آرنت، ۱۴۰۲: ۱۳۵)

نویسنده در این بخش، به‌درستی نشان می‌دهد که چگونه حزب، با مهارتی ظریف، فاصله میان اخلاق و خشونت را از بین می‌برد. راوی، برای اینکه بتواند خشونت را تحمل کند، باید ابتدا آن را به سطحی از «ضرورت سیاسی» ارتقا دهد. به همین دلیل است که در ذهن او، قربانی دیگر یک انسان نیست، بلکه نمادی از «طبقه ستمگر» یا «مانعی بر سر راه انقلاب» است. حذف این فرد، دیگر عمل مجرمانه نیست، بلکه نوعی تطهیر اجتماعی است.

به تعبیر ایگلتون، اینجاست که ایدئولوژی، جایگزین اخلاق می‌شود؛ زیرا اخلاقی که ریشه در تجربه‌های فردی و همدلی انسانی داشت، اکنون با نظامی از معنا جایگزین شده که تنها به بقا و پیروزی حزب فکر می‌کند. (ایگلتون، ۱۳۸۳: ۴۱) نتیجه این دگردیسی، انسانی‌ست که نه تنها توانایی تشخیص خوب و بد را از دست می‌دهد، بلکه حتی به آن نیازی هم احساس نمی‌کند.

در این مرحله از روایت، تحول شخصیت اصلی، به‌وضوح فرآیند نهادینه‌سازی خشونت در فرد را نشان می‌دهد. نویسنده با دقت روان‌شناختی، توضیح می‌دهد که چگونه تجربیات زیسته و فشارهای ساختاری، نه تنها رفتار راوی را تغییر می‌دهند، بلکه ساختار اخلاقی و هنجاری او را نیز بازآفرینی می‌کنند. آنچه در این بخش مشاهده می‌شود، تضاد آشکار میان انگیزه اولیه عدالت‌خواهی و نتایج عملی آن است: فردی که زمانی در برابر بی‌عدالتی مقاومت می‌کرد، اکنون خود به ابزاری در دست ساختاری تبدیل شده که خشونت را مشروع می‌داند.

از منظر جامعه‌شناختی، این فرآیند را می‌توان با تکیه بر چارچوب نظری گفتمان قدرت میشل فوکو تحلیل کرد؛ یعنی راوی صرفاً قربانی ایدئولوژی نیست، بلکه در تعامل با نهادها و ساختارهای قدرت، باورها و رفتارهایش بازتولید می‌شوند. (اسمارت، ۱۳۸۵: ۱۰۴) باورهای او دیگر صرفاً جهان‌بینی فردی نیستند، بلکه محصول و ابزار ساختار اجتماعی و ایدئولوژیک‌اند.

در نهایت، لحظه‌ای که راوی به «کارگزار ترور» تبدیل می‌شود، نمونه‌ای از شکل‌گیری عاملان خشونت سازمان‌یافته است؛ جایی که فرد، به دلیل مشروعیت‌بخشی سیستماتیک و درونی‌شدن خشونت، توانایی انتقاد یا مقاومت اخلاقی خود را از دست می‌دهد. این تحلیل، هم تحول روان‌شناختی شخصیت و هم تأثیر ساختارهای اجتماعی و ایدئولوژیک بر این تحول را روشن می‌کند و چارچوبی نقادانه برای فهم فرآیند قدرت و خشونت ارائه می‌دهد.

۲-۴-۴. کودتا: گسست از نظم موجود و استقرار قدرت مطلق

روایت کودتای حزب سوسیالیست، نقطه گسست کامل میان ایدئولوژی آرمانی و قدرت عینی است. حزب، که پیش‌تر خود را نماینده مظلومان می‌دانست، اکنون با تکیه بر ترور و حذف فیزیکی، نظم رسمی دولت را واژگون می‌کند. قتل رئیس‌جمهور، تسخیر مراکز دولتی، خاموشی رسانه‌ها، و تصفیه داخلی، همگی بخشی از عملیات حساب‌شده‌ای هستند که با خونسردی کامل به اجرا درمی‌آیند. این‌جا، دیگر مبارزه‌ای برای آزادی در کار نیست؛ این‌جا سیاست فتح و اشغال است.

به تعبیر مارکس در هیجدهم برومر *لویی بناپارت*، تاریخ، با تکرار خود، از تراژدی به فاجعه بدل می‌شود. (مارکس، ۱۴۰۲/ب: ۶۶) حزب سوسیالیستی، که با تراژدی فقر و ظلم شکل گرفته بود، اکنون در حال تکرار همان سازوکار سرکوب است؛ این بار نه به‌عنوان قربانی، بلکه به‌عنوان وارث قدرت.

از نظر آنتونیو گرامشی^۷، زمانی که یک ایدئولوژی نتواند با رضایت توده‌ها هژمونی ایجاد کند، ناگزیر است به «سلطه» متوسل شود؛ سلطه‌ای که با زور، خشونت، و ابزار نظامی تحقق می‌یابد. (گرامشی، ۱۴۰۳: ۱۲۹) در رمان حکیم‌الهی، کودتا نه به‌عنوان مرحله‌نهایی انقلاب، بلکه به‌عنوان آغاز یک نظم توتالیتر بازنمایی می‌شود؛ نظمی که برای بقا، نیازمند سرکوب دائم و مراقبت مداوم است.

از لحظه کودتا به بعد، حزب دیگر نیازی به توجیه اخلاقی ندارد. مشروعیتش را نه از دل صندوق رأی یا اراده مردم، بلکه از دهانه اسلحه‌ها و بازجویی‌ها می‌گیرد. فوکو در *مراقبت و تنبیه* می‌گوید که قدرت زمانی کامل است که بتواند بدن را مطیع و مرعوب سازد. در این مرحله از داستان، بدن‌ها ابزار بازنمایی قدرتند: بدن رئیس‌جمهور ترور شده، بدن‌هایی که در بازداشتگاه‌ها شکنجه می‌شوند، و بدن راوی که حالا دیگر نه یک انسان، بلکه ابزاری در خدمت «نظم نوین» است. یکی از جملات کلیدی راوی پس از پیروزی کودتا چنین است: «تاریخ جنایات زندگی من از این موقع تغییر مسیر داده و جهانیان کم‌وبیش می‌دانند، می‌سوزانیدم و خاکستر می‌کردم و بدون اندک رقت به‌باد می‌دادم و دیکتاتور علی‌الطلاق نامیده شدم» (حکیم‌الهی، ۱۳۳۶: ۳۸۵)

این جملات، به‌شدت لکانی است: نوعی تحقق فانتزی قدرت مطلق، که سوژه را از تمامی ضعف‌ها و فقدان‌های گذشته‌اش پاک می‌کند. راوی، که پیش‌تر قربانی فقر، بی‌عدالتی، طرد و شکست عاطفی بود، حالا در قالب دیکتاتوری نوظهور، به انتقام هستی‌شناختی خود دست می‌یابد. در زبان لکان، این همان «ژوئی‌سانس»^۸ است: لذت دردناک تحقق فانتزی‌ای که هم ویرانگر است و هم گمراه‌کننده. (نذری‌دوست و رشیدپور، ۱۳۹۵: ۱۹۳)

اما در بطن این فتح، نویسنده سایه یک شکست بزرگ‌تر را نشان می‌دهد: شکست اخلاق، شکست مردم، و شکست آرمان‌ها. حزب، از درون تهی شده است. دیگر نه از آزادی سخن می‌گوید، نه از عدالت. حالا تنها چیزی که اهمیت دارد، «پایداری نظم نوین» است؛ نظمی که اگر قرار باشد بماند، باید مردم را تا ابد از خود بترساند.

در پایان این بخش، راوی کاملاً در چرخه خشونت و انتقام غرق شده و به تصویری از همان قدرتی تبدیل می‌شود که روزی علیه آن شوریده بود. این دگردیسی نشان می‌دهد که انقلاب‌ها و جنبش‌های عدالت‌طلبانه، اگر بدون مکانیسم‌های بازدارنده و نقد درونی پیش روند، می‌توانند به بازتولید ساختارهای سرکوبگر و تحمیل سلطه منجر شوند. وضعیت راوی، نه صرفاً نتیجه شخصیت فردی، بلکه پیامد ساختار اجتماعی و ایدئولوژیک است که مشروعیت خشونت را بازتولید می‌کند. به بیانی دیگر، رمان حکیم‌الهی، مخاطب را به تأمل بر چرخه‌ای از قدرت و خشونت دعوت می‌کند که در آن قهرمانان انقلاب، خود قربانی و عامل سلطه می‌شوند؛ پدیده‌ای که در تاریخ واقعی بسیاری از جنبش‌ها قابل مشاهده است.

۲-۴-۵. ظهور دیکتاتور: قدرت مطلق، حذف رقیبان و آفرینش خویش به‌عنوان خدای سیاسی

پس از استقرار قدرت از طریق کودتا، شخصیت اصلی رمان یادداشت‌های یک دیکتاتور به مرحله‌ای می‌رسد که بر نهادهای سیاسی و نظامی تسلط دارد، و حتی در سطح نمادین، خود را جایگزین تمام مفاهیم مشروعیت، حقیقت و انسانیت می‌سازد. این نقطه، اوج همان فرایندی است که از فقر، کینه طبقاتی، جذب ایدئولوژیک، تمرکز قدرت در چهره پیشوا، و در نهایت حذف دولت رسمی آغاز شده بود.

در این مرحله، راوی دیگر نه بخشی از حزب، بلکه فراتر از آن است؛ او حزب را پشت سر می‌گذارد، اعضای مؤثر را حذف می‌کند، مخالفان را پاکسازی می‌کند و ساختار جدیدی از قدرت را فقط بر اساس خودش بنا می‌نهد. دقیقاً در همین نقطه است که تبدیل سوسیالیسم به «کمونیسم اقتدارگرا» و سپس به «خودکامگی مطلق فردی» رخ می‌دهد؛ روندی که در تاریخ واقعی نیز در شوروی، چین، و کره شمالی با چهره‌هایی چون استالین، مائو و کیم‌ایل‌سونگ تجربه شده است.

نویسنده با دقت نشان می‌دهد که چگونه «خود» شخصیت اصلی، در فرایند قدرت‌یابی، بازساخته می‌شود. راوی در جای‌جای روایت از «من» جدیدی سخن می‌گوید که گویی دیگر انسان سابق نیست و می‌خواهد بگوید، در من، چیزی تازه متولد شده است؛ من نه آن گرسنه قدیم، بلکه حقیقت جدیدی هستم که باید دیده می‌شد. اینجا همان نقطه‌ای است که فوکو از آن به‌عنوان «تولید سوژه مطلق از دل نظم قدرت» یاد می‌کند. قدرت، نه فقط بدن‌ها را کنترل می‌کند، بلکه هویت‌ها را می‌سازد. دیکتاتور، دیگر نه حافظ نظم است و نه مجری قانون، بلکه نظم و قانون از

درون اراده او تعریف می‌شوند. به تعبیر فوکو، «حق حاکمیت، در قالب یک بدن متجسد می‌شود» (فوکو ۱۳۸۴، ۷۸).

در همین راستا، تری ایگلتن در نقدهای خود بر ایدئولوژی چپ می‌نویسد: «تراژدی سوسیالیسم‌های شکست‌خورده، این است که فرد رنج‌کشیده، زمانی که قدرت را به‌تمامی در اختیار می‌گیرد، خود را به الگوی آرمانی‌ای تبدیل می‌کند که از ابتدا نفی می‌کرد» (ایگلتن، ۱۳۹۱: ۴۴). این نکته، به‌وضوح در روایت حکیم‌الهی تحقق یافته است. دیکتاتور رمان، به محض تثبیت قدرت، لباس سوسیالیسم را کنار می‌گذارد و خویش را به «بزرگ‌ترین» می‌نامد. واژه‌ای که از زبان اطرافیان با لحنی شبه‌مذهبی تکرار می‌شود. یکی از جملات کلیدی راوی در این مرحله چنین است: «از همین دقیقه بود که من به معنی واقعی و اعجاز رعب‌پی بردم و برای تسلط بر مردم و اداره آنان هیچ‌چیز را بهتر از ترس نیافتم» (حکیم‌الهی ۳۳۳). این گزاره، چکیده نظریه ترور سیاسی است. خشونت به‌مثابه سازوکار دائمی حفظ قدرت. در نگاه فوکو، چنین قدرتی به جای مشروعیت از طریق نهاد، مشروعیت را از طریق کنترل گفتمان، بدن، و ترس ایجاد می‌کند. و آنجا که راوی در پایان، خود را نه تنها برتر از دیگران، بلکه «فراتر از انسان» می‌بیند، با پدیده‌ای روبرو می‌شویم که ژاک لکان از آن به‌عنوان «فانتزی وحدت با امر مطلق یاد» می‌کند—حالتی که در آن، فرد احساس می‌کند چیزی کم ندارد و هیچ قدرتی خارج از او وجود ندارد؛ او تبدیل به خدا می‌شود، اما خدای قدرت، نه خدای اخلاق. در این مرحله، نویسنده با ظرافت نشان می‌دهد که حتی آرمان‌های اولیه حزب نیز قادر به مقابله با تحولات داخلی و فساد ساختاری نیستند. مفاهیمی چون عدالت، سوسیالیسم و منافع مردم، که زمانی قلب گفتمان حزب را تشکیل می‌دادند، اکنون صرفاً ابزارهایی زبانی و نمادین شده‌اند که به حفظ قدرت و مشروعیت دیکتاتور کمک می‌کنند. این دگردیسی، نماد فرجام تلخ هر گفتمانی است که از دل رنج و عدالت‌خواهی برخاسته اما در مسیر قدرت، جذب سیستم‌های سرکوبگر می‌شود و در نهایت خود به بازتولیدکننده همان خشونت و سرکوبی بدل می‌شود که روزگاری علیه آن قیام شده بود. نویسنده با این رویکرد، به‌طور غیرمستقیم نقدی تیزبینانه بر چرخه‌های قدرت و فساد ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که ابزارهای ایدئولوژیک، وقتی مستقل از نقد اجتماعی و اخلاقی عمل نکنند، به تسهیل سلطه و بازتولید نابرابری و خشونت می‌انجامند.

۳. نتیجه‌گیری: از فقر تا قدرت مطلق - تراژدی یک دگردیسی ایدئولوژیک

رمان *یادداشت‌های یک دیکتاتور* اثر هدایت‌الله حکیم‌الهی، فراتر از روایت فردی فقر و خشم فروخورده، تحلیلی ساختاری و نقادانه ارائه می‌دهد از فرآیندی که انسان محروم را به آستانه دیکتاتوری تمام‌عیار می‌رساند. این تحلیل، نه صرفاً بر اساس روایت خطی داستان، بلکه با اتکا به چارچوب‌های نظری جامعه‌شناسی قدرت و نقد ایدئولوژیک شکل گرفته است؛ به‌ویژه با توجه به نظریه‌های آلتوسر درباره «ایده‌آل‌های ایدئولوژیک»، فوکو درباره «قدرت نامرئی» و آرنست دربار «توتالیتاریسم».

شخصیت اصلی رمان، با مواجهه با فقر، تحقیر طبقاتی، فساد ساختاری و شکست‌های عاطفی، به حزب سوسیالیستی جذب می‌شود. این فرآیند، نه محصول انتخاب آگاهانه و انتقادی، بلکه نتیجه «فراخوانی ایدئولوژیک» و «بازتعریف هویت» است، که در آن فرد خود را در چارچوب گفتمان بسته حزب بازمی‌سازد و وجدان اخلاقی او در مسیر «وظیفه تاریخی» مستهلک می‌شود. از این منظر، حزب، نه تنها امکان گفت‌وگو و نقد انتقادی را محدود می‌کند، بلکه اخلاق فردی را به سود مشروعیت خشونت قربانی می‌سازد. تمرکز قدرت در قالب پیشوا و سلسله‌مراتب عمودی حزب، با مفاهیم «قدرت نامرئی» فوکو هم‌خوانی دارد و نشان می‌دهد چگونه ساختارهای داخلی ایدئولوژیک، پیش از به‌قدرت رسیدن رسمی، زمینه‌های پذیرش خشونت و انقیاد ذهنی را آماده می‌کنند. این تحلیل نشان می‌دهد که توتالیتاریسم صرفاً محصول شرایط بیرونی نیست، بلکه در درون گفتمان و ساختارهای حزبی رشد می‌کند و فرد را به قربانی و ابزار بازتولید قدرت تبدیل می‌کند.

خشونت در این رمان، از ابزار موقت به هدف نهایی بدل می‌شود. نخست، ترورهای سیاسی به نام آرمان توجیه می‌شوند؛ سپس تثبیت و نهادی می‌شوند؛ و سرانجام، بازتولیدکننده خود قدرت و تسلط بر جامعه می‌گردند. همان‌طور که آرنست نشان می‌دهد، در این مرحله، جامعه، اخلاق و حقیقت قربانی قدرت می‌شوند و گفتمان عدالت‌طلبانه به ابزار مشروعیت‌بخشی خشونت تبدیل می‌شود. در نهایت، راوی از فرد عدالت‌خواه و ستمدیده به دیکتاتوری بی‌چهره بدل می‌شود؛ حکومتی که بر نهادها، ترس و ذهن مردم تسلط دارد و خود را فراتر از حزب، تاریخ و حتی

حقیقت می‌نشانند. این دگردیسی، نمونه‌ای روشن از چگونگی جذب رنج و درد انسانی در چارچوب ایدئولوژیک و تبدیل آن به ماشین بازتولید خشونت است.

بنابراین، تحلیل حکیم‌الهی را می‌توان هم به عنوان نقد جامعه‌شناختی ساختار قدرت و هم نقد ادبی گفتمان ایدئولوژیک تلقی کرد. رمان، هشدار می‌دهد که هر نظامی که عدالت را فدای اقتدار می‌کند و هر فردی که درد و خشم خود را بدون واسطه در اختیار ایدئولوژی می‌گذارد، نه رهایی، بلکه چرخه‌ای از خشونت، سرکوب و تمرکز قدرت را بازتولید خواهد کرد. این اثر، نمونه‌ای از بازنمایی پیچیده رابطه میان تجربه زیسته، گفتمان ایدئولوژیک و نهادینه‌شدن خشونت در سطح فرد و جامعه است.

پی‌نوشت

1. Terry Eagleton
2. Karl Marx
3. Michel Foucault
4. Louis Althusser
5. Jacques Marie Émile Lacan
6. Hannah Arendt
7. Antonio Gramsci
8. jouissance

منابع

- آبوت، پاملا و والاس، کلو. (۱۳۹۳). *جامعه‌شناسی زنان*. ترجمه منیژه نجم‌عراقی. تهران: نشر نی.
- آرنت، هانا. (۱۴۰۲). *آشمن در اورشلیم*. ترجمه مهدی افشین‌فر. تهران: نشر سمیر.
- آلتوسر، لوئی. (۱۳۷۸). *ایدئولوژی و دستگاه‌های ایدئولوژیک دولت*. ترجمه حسین معصومی همدانی. تهران: نشر طرح نو.
- آلتوسر، لوئی. (۱۳۹۶). *علم و ایدئولوژی*. ترجمه مجید مددی. تهران: انتشارات نیلوفر.
- _____ (۱۴۰۰). *دریاره بازتولید*. ترجمه هومن حسین‌زاده. تهران: نشر دمان.
- اسمارت، بری. (۱۳۸۵). *میشل فوکو*. ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان. چاپ اول. تهران: نشر اختران.
- ایگلتون، تری. (۱۳۸۳). *مارکسیسم و نقد ادبی*. ترجمه اکبر معصومی‌بیگی. چاپ اول. تهران: نشر دیگر.
- _____ (۱۳۹۱). *پرسش‌هایی از مارکس*. ترجمه رحمان بوذری و صالح نجفی. تهران: نشر مینوی خرد.
- احمدی، محمدعلی. (۱۳۹۶). *گفتمان چپ در ایران (دوره قاجار و پهلوی اول)*. چاپ اول. تهران: نشر ققنوس.
- پوینده، محمدجعفر. (۱۴۰۳). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات*. تهران: انتشارات نقش جهان.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد. (۱۴۱۰). *غرر الحکم و درر الکلم*. تصحیح سید مهدی رجائی. چاپ دوم. قم: دار الکتاب الاسلامی.
- حکیم‌الهی، هدایت‌الله. (۱۳۳۶). *یادداشت‌های یک دیکتاتور*. تهران: نشر امیرکبیر.
- دریفوس، هیوبرت و رابینو، پل. (۱۳۷۸). *میشل فوکو: فراسوی ساختارگرایی و هرمونوتیک*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- روسدولسکی، رومن. (۱۳۸۹). *«سرمایه» مارکس چگونه شکل گرفت*. ترجمه سیمین موحد. چاپ اول. تهران: نشر قطره.
- فوکو، میشل. (۱۳۸۴). *تاریخ جنسیت: اراده به دانستن*. ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشر نی.

گرامشی، آنتونیو. (۱۴۰۳). *دفترهای زندان*. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: نشر چشمه.

لوکاچ، گئورگ. (۱۳۹۵). *پژوهشی در رئالیسم اروپایی*. ترجمه اکبر افسری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

لیسی واسطی، علی. (۱۳۷۶). *عیون الحکم والمواظع*. چاپ اول. قم: دارالحدیث.

مارکس، کارل و انگلس، فردریش. (۱۳۸۵). *مانیفست حزب کمونیست*. ترجمه محمد پورهرمزان. چاپ دوم. آلمان: انتشارات حزب توده ایران.

مارکس، کارل. (۱۴۰۲). *هیچ‌کدام برومر لویی بناپارت*. ترجمه باقر پرهام. تهران: نشر نگاه. (الف)

_____ (۱۴۰۲). *دست‌نوشته‌های اقتصادی و فلسفی ۱۸۴۴*. ترجمه حسن مرتضوی. تهران: نشر آشیان. (ب)

مصری، مهران و فرج‌وند، اسفندیار. (۱۴۰۰). «فساد مشروع؛ چرایی فسادخیز بودن نظام‌های سیاسی». مدیریت دولتی. ۱۳ (۱). صص ۱۵۵-۱۸۱.

میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۰). *صد سال داستان‌نویسی ایران*. ویراست دوم. چاپ دوم. تهران: نشر چشمه.

نذری‌دوست، مسعود و رشیدپور، سمیرا. (۱۳۹۵). «مارکی‌دوساد، زخمی بر چهره روشن‌گری». پژوهش ادبیات معاصر جهان. ۲۱ (۱). بهار و تابستان. صص ۱۷۵-۱۹۲.

هنرمند، سعید. (۱۳۹۳). *درآمدی بر فوکو: درباره قدرت، گفتمان، آگاهی، تاریخ و فضا*. چاپ اول. تهران: نشر جوان.

References

- Abbot, P., & Wallace, C. (2014). *Sociology of women* (M. Najm-Araghi, Trans.). Tehran: Nashr-e Ney. (In Persian)
- Ahmadi, M. A. (2017). *Leftist discourse in Iran (Qajar and early Pahlavi periods)*. First edition. Tehran: Ghoghnoos Publishing. (In Persian)
- Althusser, L. (1999). *Ideology and ideological state apparatuses* (H. Masoumi-Hamedani, Trans.). Tehran: Tarh-e No. (In Persian)
- Althusser, L. (2017). *Science and ideology* (M. Madadi, Trans.). Tehran: Niloufar Publishing. (In Persian)
- _____ (2021). *On reproduction* (H. Hosseinzadeh, Trans.). Tehran: Daman Publishing. (In Persian)
- Arendt, H. (2023). *Eichmann in Jerusalem* (M. Afshinfar, Trans.). Tehran: Samir Publishing. (In Persian)
- Dreyfus, H., & Rabinow, P. (1999). *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics* (H. Bashiriyeh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Eagleton, T. (2004). *Marxism and literary criticism* (A. Masoum-Beigi, Trans.). First edition. Tehran: Digar. (In Persian)
- _____ (2012). *Questions from Marx* (R. Bouzari & S. Najafi, Trans.). Tehran: Minouye Kherad. (In Persian)
- Foucault, M. (2005). *The history of sexuality: The will to know* (N. Sarkhosh & A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (In Persian)
- Gramsci, A. (2024). *Prison notebooks* (H. Mortazavi, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (In Persian)
- Hakim-Elahi, H. (1957). *Notes of a dictator*. Tehran: Amir Kabir Publishing. (In Persian)
- Honarmand, S. (2014). *Introduction to Foucault: On power, discourse, consciousness, history, and space*. First edition. Tehran: Javan Publishing. (In Persian)
- Lisi Wasiti, Ali. (1997). *Uyūn al-Hikam wa al-Mawā'iz*. First edition. Qom: Dar al-Hadith. (In Persian)
- Lukács, G. (2016). *A study on European realism* (A. Afsari, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi Publishing. (In Persian)
- Marx, K., & Engels, F. (2006). *The communist manifesto* (M. Pourhermazan, Trans.; 2nd ed.). Germany: Iranian Tudeh Party Publications. (In Persian)

- _____. (2023a). *The eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte* (B. Parham, Trans.). Tehran: Negah Publishing. (In Persian)
- _____. (2023b). *Economic and philosophical manuscripts of 1844* (H. Mortazavi, Trans.). Tehran: Ashiyan Publishing. (In Persian)
- Mesri, M., & Farjvand, E. (2021). Legitimate corruption: Why political systems are prone to corruption. *Public Administration*, 13(1), 155–181. (In Persian)
- Mir-Abedini, H. (2001). *One hundred years of Iranian fiction* (2nd ed.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (In Persian)
- Nazari-Doost, M., & Rashidpour, S. (2016). Marquis de Sade: A wound on the face of Enlightenment. *Journal of Contemporary World Literature*, 21(1), 175–192. (In Persian)
- Pouyandeh, M. J. (2024). *Introduction to sociology of literature*. Tehran: Naqsh-e Jahan Publishing. (In Persian)
- Roudelski, R. (2010). *How Marx's Capital took shape* (S. Moheb, Trans.). First edition. Tehran: Ghatreh Publishing. (In Persian)
- Smart, B. (2006). *Michel Foucault* (L. Javafshani & H. Chavoshian, Trans.). First edition. Tehran: Akhtaran. (In Persian)
- Tamimi Amadi, 'Abd al-Wahid. (1990). *Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim*. Edited by Sayyid Mahdi Rajai. Second edition. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. (In Persian)